

ПЕРЕХІДНІСТЬ ДІЄСЛОВА ТА ДИФУЗНІСТЬ ДОДАТКІВ В АРАБСЬКІЙ МОВІ

ПЕРЕХІДНІСТЬ належить до основних характеристик дієслівної системи багатьох мов. В арабській літературній мові (АЛМ) дана категорія теж посідає важливе місце, хоча є доволі специфічною. З точки зору західної лінгвістичної традиції, перехідність – це мовна категорія, що відображає характер синтаксичних властивостей дієслова (в плані наявності або відсутності у нього прямого додатка) [Лингвистический... 370]. Прямий додаток позначає об'єкт, безпосередньо охоплений дією [Лингвистический... 138]. Як правило, таке охоплення автоматично надає об'єктові знахідного відмінка або (у разі відсутності такого відмінка в конкретній мові) утворює безприйменикову конструкцію предикативного словосполучення.

Традиційна арабська граматики (ТАГ) називає перехідні дієслова – *al-af'āl al-muta'addyah* – такими, що здатні “нападати” (*ta'adda*) на інші слова самостійно (*bi'anfusihā*) або за допомогою службових слів (*bighairihā*) [Wright 1986, 46]. Очевидно, що у першому випадку європейська лінгвістика буде називати такі випадки перехідними дієсловами з прямим додатком, а кінцеву флексію, якою оформлюється слово, що “зазнає напад”, – флексією знахідного відмінка. Щодо непрямого додатка, то про нього, вочевидь, ідеться в другому разі. Але, крім наявності прийменника і відповідної флексії, АЛМ немає ніяких засобів розрізнення прямого і непрямого додатків, адже непрямий додаток (або об'єкт дії, оформлений за допомогою прийменника) посідає в реченні місце прямого додатка [Гранде 482]. Крім цього, в АЛМ трапляється ситуація, коли дієслово може мати два прямих додатки *al-af'āl al-muta'addiya ila-l- maf'ūlayn* – це двічі перехідні дієслова. Існують і тричі перехідні дієслова, але їх небагато і до того ж перший додаток передається займенником, тому ці дієслова в даному контексті нас не цікавлять. Щодо двох “прямих” додатків при двічі перехідних дієсловах, то вони хоча й мають один відмінок, проте

виконують у реченні різні функції: один об'єкт перебуває безпосередньо під впливом суб'єкта дієслівної дії і вважається “першим об'єктом”, а другий перебуває під впливом “першого” і вважається “другим”. Наприклад, у реченні *a'ṭaytu zaydan dirhāman* – Я дав Зейду диргем – *zaydan* буде першим об'єктом, адже він перебуває безпосередньо під впливом підмета “я”, а *dirhāman* – другий об'єкт, що перебуває під впливом першого, який є об'єктом дії підмета і водночас виконувачем дії, спрямованої на другий об'єкт [Гранде, 482]. Таке тлумачення цих двох додатків є прямо протилежним до їхньої інтерпретації у західній лінгвістичній традиції. Отже, *zaydan* є непрямим додатком, хоча й прилягає до дієслова без службових слів.

Як відомо, в АЛМ є дієслова, які можуть керувати як за допомогою прислівників, так і самостійно, а їхня перехідність (у західному тлумаченні цього явища) не має ніякого значення. Так, наприклад, неперехідне дієслово *dakhala* (“заходити”) має різні значення, залежно від того, яким чином воно керує додатками: *dakhala al-ḡam'iya* (або *fī-l-ḡam'iya*) означає “він вступив до спільноти”, причому, як бачимо, наявність або відсутність прийменника ніяк не впливає на значення дієслова та його перехідність, а відтак і на характер керованого ним додатка, хоча в першому разі він є формально прямим. Втім, дійсно семантично прямим додатком це дієслово може керувати за допомогою прийменника *bi-*: *dakhala bihi fī-l-ḡam'iya* (“Він ввів його до спільноти”). Слід зазначити, що прийменник *bi-* може надавати перехідності окремим неперехідним дієсловам, а відтак – вводити прямий додаток: *qāta* (“вставати”), *qāta bi-* (“виконувати”); *ḡā'a* (“приходити”), *ḡā'a bi-* (“приносити”). Ця властивість дієслів пов'язана, на нашу думку, з тим, що в попередньому стані граматичної системи арабської мови (АМ) не існувало (і в деякому розумінні не існує дотепер) протиставлення семантики дієслів за ознакою “перехідність/неперехідність” і,

відповідно, прямих і непрямих додатків. Тобто можна говорити про явище “дифузності” додатків.

Зрозуміло, що ані класичне європейське мовознавство (для якого наріжним каменем є аристотелівська логічна концепція суб’єкта), ані ТАГ (підпорядкована принципу керування) не звертали уваги на подібну дифузність. Для європейського мовознавства важливим було визначитися, як саме суб’єкт дії керує об’єктами цієї дії, а ТАГ насамперед звертала увагу на формальні ознаки керування дієслова.

Моделі еволюції явищ людської мови від “дифузних” до “конкретних” почали розроблятися в лінгвістиці в період між другою половиною дев’ятнадцятого та тридцятими-сороковими роками двадцятого століття. Щодо концепцій послідовників Н.Я. Марра та німецьких “телеологів”, то вони були останніми за часом виникнення і завершували цілу епоху розвитку мовознавства [Вельмезова 2005, 73].

У семіології на подібну дифузність вперше звернув увагу С. Майзель. Так, наприклад, він вважав, що афікси розвинулися зі службових слів аморфних мов у досемітську епоху [Майзель 1883, 89]. Щоправда, дослідника більше цікавив фонологічний аспект: “На певному етапі мовного розвитку звуки, що чергувались, не були ще фонемами, тому їхня вимова не була суворо визначеною. Перебуваючи ще в деякому дифузоїдному стані, ці звуки не встигли викристалізуватися настільки, щоб диференціювати значення слів” [Майзель 1883, 121].

Проте, виходячи з тези про наявність в минулому іншої домінуючої семантичної детермінанти, під впливом якої формувалася граматична система АМ, можна припустити, що ця детермінанта підпорядковувала граматичні категорії дещо іншим (відмінним від діючих в АЛМ) принципам. Так, якщо ми припустимо (з усіма застереженнями [Кирик 2003, 139]), що попереднім типологічним ладом афро-азіатських мов був активний, то помітимо аналогії з подібними дієслівними додатками в інших мовах, які є близькими до мов органічно-активної типології (або ж активного ладу, як вони називаються в межах конценсивної типології).

Отже, метою даного дослідження є розгляд системи дієслівного керування додат-

ками в АЛМ в широкому типологічному контексті – як в синхронії, так і в діахронії, з урахуванням інтерпретації цього явища в арабській лінгвістичній традиції. Основним завданням можна вважати порівняння цього виду керування (особливо в тих випадках, коли воно є недостатньо вмотивованим сучасною граматичною системою АЛМ) з даними мов іншого типологічного ладу, а також – урахування особливостей тлумачення цих випадків у ТАГ.

У мовах активного ладу на синтаксичному рівні насамперед звертає на себе увагу кореляція активної та інактивної конструкції речення (перша з яких відбувається за допомогою активних дієслів, а друга – за допомогою пасивних), а також диференційованість серед другорядних членів речення ближчого та дальшого додатків [Климов 1977, 306]. Наявність таких додатків вважається особливістю мов активного ладу, причому ближчий додаток перебуває лише при активних дієсловах, тоді як дальший може перебувати й при інактивних. Спосіб синтаксичного зв’язку слів, який насамперед співвідноситься з активним ладом, – це інкорпорація, при якій налагоджуються тісні зв’язки між активним дієсловом-присудком та ближчим додатком, з одного боку, та пасивним дієсловом-присудком і підметом – з іншого. Ближчий додаток вказує на об’єкт спрямованості дії, а дальший – на обставини [Климов 1983, 216]. Ближчий додаток вказує на об’єкт будь-якого акту дії – наприклад, руху. Синхронною домінантою будь-якого речення активної типології є дієслово-присудок, яке керує його іменними компонентами. Проявом такої синтаксичної залежності є дуже поширені в цих мовах факти інкорпоративного зв’язку підмета з пасивним дієсловом-присудком та найближчого додатка з активним дієсловом-підметом. [Климов 1977, 307]. Ближчим додатком зазвичай буває іменник, який співвідноситься з інактивним особним показником дієслова або ж зовсім позначає останній [Климов 1977, 117]. Дальший додаток прилягає, як вже зазначалося, до пасивних дієслів-присудків (функціонально наближаючись до обставини). Таким додатком виступають іменники, що позначають місце, час дії або стану, а також знаряддя [Климов 1977, 120]. Крім

цього, в активній конструкції можуть бути присутніми ближчий та дальший додатки, а в інактивній – тільки дальший.

Через відсутність у мовах активної типології позиційних відмінків, орієнтованих на передання суб'єктно-об'єктних відносин (називний, знахідний, родовий, давальний), функції цих відмінків виконують інші іменні форми [Климов 1977, 158]. Тут варто було б згадати різноманітні локативи, які справді зустрічаються в мовах активної типології. Це стосується й інструменталіса, зміст якого нерідко передається особливим афіксом у складі дієслівної словоформи. Втім, “якщо виходити з... точки зору, згідно з якою не доводиться говорити про відмінкові парадигми в мові, у якій відсутні... позиційні відмінки, то ці локативи... та інструменталіс доведеться виключити з відмінювання, оскільки найчастіше в мовах активної типології відсутні і позиційні відмінки” [Климов 1977, 159]. Проте в деяких випадках останні все ж таки існують і (згідно з семантичною детермінативою активного ладу) представлені в мові кореляцією активного та інактивного відмінків. Функція активного відмінка полягає в оформленні підмета при активному дієслові-присудку, функція інактивного – в оформленні підмета при пасивному дієслові-присудку, а також додатку (деякі з них можуть мати післяіменникові закінчення) [Климов 1977, 160]. Активний “відмінок”, як правило, є маркованим, а інактивний не має ніяких позначок. Слід зазначити, що “відмінки” мов активного ладу не служать для передання ідеї суб'єктності та об'єктності. Наприклад, в протоіндоєвропейській мові активний маркований відмінок на -S- вказував на об'єкт дії, а немаркований – лише на відсутність зазначеного об'єкта. Тобто опозиція активного та інактивного відмінків є найважливішою імплікацією активності на рівні морфологічної системи, що обслуговує синтаксис [Климов 1977, 306].

Залишкові явища активної типології фіксуються і в афро-азіатських мовах, [Климов 1983 184]. Наприклад, в семітських мовах простежується функціонально близька до наведеної вокалічна опозиція а~і/у, яка стосується як транзитивних, так і інтранзитивних дієслів. Імовірно, це дуже давнє мовне явище, котре характеризува-

ло словоформи єдиної дієслівної лексеми, мало служити для диференціації “активної” та “нейтральної” (медіальної) форми [Климов 1983, 180, Jansen 1952, 365–370]. Мабуть, це явище має таку ж саму природу, що й аблаутна опозиція відкритої та закритої голосної для розрізнення відцентрової та невідцентрової версій дієслова в сино-тибетських мовах [Климов 1973, 230, Pulleyblank 1965, 232].

Отже, можна припустити, що активну фазу переживали й такі нині номінативні мови, як індоєвропейські, афро-азіатські, картвельські, енісейські, кечумара та ін. [Климов 1977, 305]. Якщо припустити наявність в протоафро-азіатській мові ергативного (фактично активного) ладу, то просте та логічне пояснення отримають всі головні особливості дієслівної системи (як, наприклад, протиставлення дієслів дії та дієслів стану) [Климов 1973, 250, Климов 1977, 180]. На думку І.М. Дьяконова, протиставлення дієслів дії та стану має проектуватися ще в протоафро-азіатську добу [Дьяконов 1972, 48].

Таким чином, враховуючи наведені аргументи на користь активного типологічного минулого граматичної системи АЛМ, ми можемо порівняти оформлення додатків в арабській мові з аналогічними конструкціями в мовах, типологічно значно ближчих до такого стану граматичної системи.

Треба зауважити, що, попри наявність інкорпоративного зв'язку між присудком і додатком в АЛМ (оформлення прямого додатка за допомогою займенника), інкорпоративний зв'язок не є продуктивним у сучасній АЛМ, тоді як для мов неномінативного ладу він є дуже характерним. Наприклад, у чукотській мові взаємодія між додатками вкладається у схему посесор-приналежності, що зумовлює їхній інкорпоративний зв'язок: *K'ergynkāv ga-k'ā-chventanlen* (“У Кергінкава частина оленів відбилась від стада”) (букв. “Кергінкав олене-відбився”); *otom-a n-egny ry-v"ey-inini-v-nin* – (“від тепла на горі з'явилась трава”) (букв. “тепло стимулювало гору траво-з'явитися”) і т.д [Неделяков 137, 146]. Щось подібне відбувається і в алюторській мові (чукото-камчатська сім'я): *ga-qmī-tku-lang* (“У них закінчилися стріли”) (букв. “Вони стріло-вичерпалися”).

В синтаксичному відношенні інкорпорація – це “процес, в результаті якого деяка складова (мішень інкорпорації) втрачає свою самостійну синтаксичну позицію і вводиться в основу того слова, якому вона безпосередньо підпорядкована (мета інкорпорації). Інкорпорація не завжди пов’язана зі зміною актантної структури, її функції більш загальні... метою інкорпорації може бути вершина дієслівної групи – дієслово або іменної групи – іменник. Мішенню інкорпорації можуть бути залежні елементи цих груп. Вони можуть належати до різних частин мови” [Кибрик 384].

Якщо розглядати аглютинацію як крок до інкорпорації і спробувати простежити цей процес в діахронії, зважаючи на ідею взаємодії внутрішньої та зовнішньої детермінанти мовного розвитку, можна помітити, що сліди подібного процесу мають місце і в семітських мовах. “Прикладом суттєвого зрушення флективного ладу в напрямку аглютинації можуть бути афроазіатські, а в максимальній мірі – семітські мови. Згідно з ностратичною гіпотезою, праафро-азіатська, праіндоевропейська і пракартвельська гілки утворювали колись групу західноностратичних мов, специфічною рисою яких була тенденція до використання флективної техніки. Непрямі історичні дані дають підстави вважати, що носії мов західноностратичної гілки формували мовну лігу, на відміну від представників східноностратичної гілки, в умовах посилення ролі землеробства, що призводило до утворення великих мовних колективів, які вели осілий спосіб життя, з відповідними мовними наслідками” [Гамкрелідзе 1984]. Потім носії афроазіатських (зокрема, семітських) мов переорієнтувалися на кочове тваринництво, що, на думку дослідника, обумовило перехід до аглютинативної морфології. Проте матеріалом для формування під впливом нової зовнішньої детермінанти аглютинативної морфології став західноностратичний лад прасемітської мови [Мельников 2003, 126]. Отже, можна припустити, що в мовах-попередниках АЛМ відбувся лише перший етап інкорпорації ближчого та дальшого додатків – втрата синтаксичної самостійності, хоча є й приклади “справжньої” інкорпорації – наприклад, злитні займенники та дієслівні афікси.

Зрозуміло, що у прикладі з Амром і диргемом інкорпорації немає, проте однакове оформлення обох додатків дозволяє припустити, що у процесі становлення такої конструкції діяли принципи, подібні до тих, що є донині актуальними в чукотській мові. Тобто, попри відсутність інкорпорації і наявність відмінкових флексій, ми можемо розглядати обидва додатки як граматично рівноправні і стверджувати, що на момент виникнення цієї конструкції вона могла бути дифузною щодо розрізнення додатків, тому речення могло означати щось на зразок “Я Зейда диргема-дав”. При цьому цікаво, що порядок розташування додатків у даному прикладі може бути і зворотним [Гранде 482]. Справді, зміст обох фраз за відсутності в мові фіксованого порядку слів буде однаковим, а конотація може визначатися не стільки синтаксичним оформленням, скільки наголосом і контекстом. Щодо насбу, яким оформлено обидва додатки, то він, імовірно, походить від локативних афіксів, які мають дирекціональне значення і вказують на напрямок дії, не визначаючи її характеру.

Щоправда, традиційним є пояснення появи двох додатків у насбі каузативним характером дієслова. Справді, двічі перехідні дієслова – як правило, каузативні або фактивні, тобто вони настільки активні, що можуть прямо впливати на об’єкт і на посередника дії. Але такий підхід не пояснює, чому іноді зміна розташування додатків у реченні призводить до зміни змісту, а іноді ні (пор. *ǧu‘ilat lakum al-arǧu firāšan* -> *ǧa‘altu lakum al-arǧa firāšan* - зроблено для вас землю постілля [Wright 1986, 52]). На наш погляд, це пов’язане насамперед із семантикою дієслова, а також – додатків, якими воно може керувати. Очевидно, що каузативне дієслово *ǧa‘ala* може позначати дію, пов’язану зі зміною статусу суб’єктів цієї дії. Якщо семантика слів, що позначають ці суб’єкти, дозволяє однозначно зарахувати їх до різних класів (за ознакою активності/інактивності або осіб/неосіб), немає жодної необхідності у морфологічних або синтаксичних засобах розрізнення цих додатків. А якщо обидва додатки належать до одного класу, виникає потреба або в дотриманні заданого порядку слів, або у введенні додаткових слів, що уточнювали б характер впливу суб’єкта дії на її об’єкти.

Навіть якщо у вищенаведеному прикладі перший насб зумовлений каузативним характером дієслова («Я вплинув на Зейда, і той взяв диргем»), однакове граматичне оформлення різних за функцією додатків свідчить про те, що ідея дифузності їхнього граматичного значення, а відтак – і орієнтації граматичного оформлення перехідності, не є чужою для граматичної системи АЛМ. Отже, якщо припустити активне минуле граматичної системи АМ з наявним протиставленням за ознакою «активність/інактивність», можна вважати дієслова разом із додатками, котрими вони керують за допомогою насбу, такими, семантика яких (принаймні на момент синтаксичного оформлення керування) була достатньо прозорою, тому потреби в уточнюючих словах не виникало, навіть за наявності кількох додатків. В тих випадках, коли такої прозорості не було, виникала потреба в уточнюючих словах, які, будучи несамостійними, підпорядковувалися додатку, а іноді навіть інкорпоровалися ним (наприклад, прийменник *bi-*). При цьому семантична перехідність або неперехідність не була релевантною ознакою дієслова.

Щодо ТАГ, яка кодифікувала формальний бік цього явища, то перехідність у «західному» розумінні цього терміна не могла вплинути на тлумачення цього явища як здатності дієслова «нападати» на додатки. Якщо ставити перехідність у залежність від типу додатка, як це робиться в західній лінгвістиці, важко не помітити суттєвих відмінностей в термінологічній системі ТАГ між визначенням прямого і непрямих додатків.

Отже, можемо зробити такі *висновки*:

– в АЛМ синтаксичні конструкції, що містять додатки, сформувалися в умовах дифузності дієслова щодо перехідності під впливом семантичної детермінанти, відмінної від домінуючої в АЛМ;

– ієрархія додатків схожа на ієрархію їх у мовах активної та ергативної типології;

– традиційна арабська лінгвістика тлумачить поняття перехідності відмінно від західної, а відтак і арабські граматичні терміни, що позначають пов'язані з цим поняттям явища, не завжди можна однозначно тлумачити в межах західної, тобто – греко-латинської лінгвістичної традиції.

ЛІТЕРАТУРА

Вельмезова Е.В. В начале была... диффузность // **Язык, личность, текст**. Москва, 2005.

Гамкрелидзе Т.В. Иванов Вяч. Вс. **Индоевропейский язык и индоевропейцы**. Тбилиси, 1984.

Дьяконов И.М. **Языки древней Передней Азии**. Москва, 1967.

Дьяконов И.М. **Проблема протоафразийской глагольной системы**. Конференция по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков. Предварительные материалы. Москва, 1972.

Кибрик А.Е. **Константы и переменные языка**. Санкт-Петербург, 2003.

Климов Г.А. **Типология языков активного строя**. Москва, 1977.

Климов Г.А. **Принципы контенсивной типологии**. Москва, 1983.

Майзель С.С. **Пути развития корневого фонда семитских языков**. Москва, 1983.

Мельников Г.П. **Системная типология языков: принципы, методы, модели**. Москва, 2003.

Неделяков В.П. Чукотские глаголы с инкорпорированным подлежащим // **Категория субъекта и объекта в языках различных типов**. Ленинград, 1982.

Уленбек Х.К. Идентифицирующий характер посессивной флексии в языках Северной Америки. // **Эргативная конструкция предложения**. Москва, 1950.

Jansen H.L. Was bedeutet die a.i-Opposition der arabischen, hebraischen und syrischen Qal-Formen? // **Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap**. 1952. Bd XVI.

Mathews G.H. **Hidatsa Syntax**. Papers on Formal Linguistics. The Hague, 1965, №3.

Pulleyblank E.G. Close/open ablaut in Sino-Tibetan // **Lingua**, 1965, v. 14.

Wright W. **A grammar of the Arabic language**, Cambridge, 1986.